

Antal Molnár: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)

Analecta Franciscana 19

Roma: Quaracchi, 2022, 773 l.

Kiss Farkas Gábor

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens; IFIS PAN, Senior scholar
ORCID: 0000-0002-8632-5855

Molnár Antal hatalmas, több mint 900 oldalas, folióméretű kötete a barokk kiadványok volumenét idézi. A német cím egy szerény küllemű olasz egyházi sorozatban, ráadásul magyar témáról nyilván nem csábítja a tájékozatlan külföldi olvasót arra, hogy elmélyedjen a műben, és megismerje azokat a kincseket, amelyeket a kötet tartogat számára. Pedig a kötet kincsesbánya: a több mint 10 éven át készült mestermű oldalról oldalra újabb és újabb felfedezéseket tartogat az olvasó számára, amelyek nem egyszerűen apró adalékokkal egészítik ki az eddigi szakmai *opinio communist*, hanem alapvető kérdésekről fogalmaznak meg új állításokat a szerző stílusának szokott szerénységével, egy-egy kijelentő mondatban megbújva.

A kötet két nagy részre oszlik: a bevezető majd kétszáz oldala összegzi mindazt, amit a magyarországi obszerváns ferences vikária (majd 1517-től provincia) fennmaradt formuláskönyveiről tudni lehet. Ezt a lehető legtágabb közelítéssel vizsgálja a szerző: egyrészt a bevezető részletes ismertetést ad a középkori levélmintagyűjtemények (formuláriumok) vizsgálatának aktuális állásáról, másrészt kitekintés keretében ismerteti a hasonló levélgyűjteményekkel kapcsolatos nyugat-európai (német, olasz, francia) kutatásokat. Így a kötetnek ez a része az utóbbi időben, Bónis György kiemelkedő kutatásai után szerencsés módon újra fellendült formuláskönyv-kutatás monográfiájaként is olvasható. Így lényegesen tágabb fókusszal közelít Molnár Antal ehhez a kutatási területhez, mint a magyar vagy éppen a nemzetközi szakirodalom nagy része, és figyelembe veszi az alfabetizáció és a népnyelv íráshasználat terjedése szempontjából tipológiailag tálan a magyarországihoz legközelebb álló lengyelországi pragmatikus írásbeliség történetét is.¹

A kötet célkitűzése az avatatlan szemlélő számára rend- és egyháztörténeti jellegűnek tűnik: mintha Molnár Antal műve Karácsonyi János rendtörténetének és az *Egyháztörténeti em-*

1 Ehhez még lásd Grażyna KLIMECKA, *Formularz ciechanowski: Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich* (Varsó: Biblioteka Narodowa, 1997); Radosław BISKUP, „Formularz z Uppsali”: *Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich – „Formelbuch aus Uppsala”: Das spätmittelalterliche Formelbuch der preussischen Bistümer*, *Fontes* 109 (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2016).

lékek a magyarországi hitújítás korából máig meg nem haladott és gyakran forgatott kötetek folytatása lenne. Négy késő középkori (sőt, ha az 1530-as években született levélgyűjteményt még talán nem, de Nádasdi Bálint 1550-es években írott munkáját nyugodtan nevezhetjük kora újkorinak) ferences formuláskönyv majdnem teljes kiadását vehetjük kézbe. A legkorábbi kötet is megdöbbenően kesei: az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 432. jelzetű kézirata három 1451–1455-re datálható dokumentum mellett 216 további szövegegységet tartalmaz, amelyek az 1481–1524 közötti időszakban keletkeztek. Ezek legnagyobb részt a magyarországi obszerváns ferences vikáriátus, majd provincia korabeli főnökeinek hivatali tevékenységéhez kapcsolódnak, Sárosi Zazymus Bertalantól (1488) Pécsvárad Gáborig (1524), és vélhetően a provincia központi kolostorában, a budai Szent János-kolostorban lettek összegyűjtve. Olvasható köztük két exhortatio Laskai Osváttól (a 8. 1507–1509 közötttről, és a 211. 1507-ből), amelyeknek a stílusa jól érzékelhetően sokkal prédikátoribb hangot üt meg, mint a többi provinciálisoktól származó, ránk maradt *exhortatio*. Ezt a kéziratot elemezte Szűcs Jenő nagy hatású, de ma már kritikussabban szemlélt *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága*² című tanulmánya is,³ amely arra mutatott rá, hogy a Dózsa-felkelés iránya – Szikszó, Sárospatak, Gyula, Várad, Csanád, Bihar vidéke – egybeesett azzal a területtel, ahol az obszerváns ferences kolostorsűrűség jelentősebb volt, és a rendtörténeti dokumentumok számos utalást tartalmaznak „apostata” szerzetesekre, így vélhetően ők állhatnak a „forradalmi” ideológia sugallása mögött. Azóta a kutatás kimutatta, hogy a kulcsfontosságúnak tekintett „várad” csata valószínűleg váci volt, és a Dózsa-felkelésben is sokkal kisebb seregek vettek részt, mint azt korábban feltételezték.⁴ Molnár Antal bevezetőjében nem tér ki a ferences dokumentumgyűjtemény „keresztes” ideológiájának kérdésére, azonban a gyűjtemény egésze, amely általa hozzáférhetővé vált, érzékelhetően más benyomást kelt, mintha csak az aposztata és rebellis szerzetesekre vonatkozó néhány dokumentumot ismernénk meg belőle. Molnár Antal érdeme, hogy datálja azokat a dokumentumokat, amelyeket Szűcs még nem tudott kronológiailag elhelyezni (335–336)⁵ (köztük a 211. számú exhortatiót, amelyet emiatt Laskai Osvátnak lehet tulajdonítani!). Szintén érdekes adalékokat találunk Szűcs téziséhez abban a Bakócz Tamástól származó körlevélben, amelyben egyértelműen körvonalazódik az érsek viszonya is a ferencesekhez az 1514. évi parasztháború után is. A 156. számú, 1514. szeptember 2-re keltezett levélben az érsek megtiltja a világi papoknak, plébánosoknak, hogy a keresztes háborúra alamizsnát gyűjtő ferencesektől elvegyék az alamizsnák negyedét, ill. akadályozzák a náluk való gyónást. Ha valóban beszélhetnénk valamiféle ferences ideológiáról, azt az érsek nyilvánvalóan nem érzékelte, hiszen nem támogatta volna őket az alamizsnagyűjtésben, és nem kérte volna, hogy más módon ne zaklassák őket

2 Szűcs Jenő, „A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága”, *Levéltári Közlemények* 43 (1972): 213–269; majd ennek folytatása: Szűcs Jenő, „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 409–434.

3 Lásd például: Ács Pál, „»Hamis barátok rebelliója«: Szűcs Jenő Dózsa tanulmányai – 40 év után”, *Történelmi Szemle* 56 (2014): 611–620; HORVÁTH Richárd, „Legendás várak nyomában: Várak a Dózsa-parasztháborúban”, in *Keresztesekből lázadók: Tanulmányok 1514 Magyarországról*, szerk. C. TÓTH Norbert, NEUMANN Tibor, 236–270 (Budapest: MTA, 2015), 236–237, 253; C. TÓTH Norbert, „A keresztesek útja Budától Nagylakig”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 50 (2015): 60–74, 69.

4 Szűcs, „A ferences obszervancia...”, 243–244; HORVÁTH, „Legendás várak...”, 253.

5 Szűcs, „A ferences obszervancia...”, 229.

(304–305). Bár a ferences formulagyűjteményekre koncentrááló műfaji egységet megbontotta volna, talán mégis érdemes lett volna függelékben közölni azokat a művelődéstörténetileg jelentős dokumentumokat (herbáriumtöredék, számmisztikai jegyzet, orvosi receptek), amelyeket a kötet elszórta tartalmaz, és ezáltal nemcsak a levélformulák szövegéről, hanem a hordozó kódexek miscellánaajlegéről is teljesebb benyomást kapott volna.

A legkorábbi levélgyűjtemény nagyrészt történetileg hitelesnek tekinthető levél- és dokumentumtípusokat tartalmaz. Ahogy azt Molnár Antal előszavában is kifejti, a középkori formuláriummokhoz képest a ferences pragmatikus írásbeliség gyűjteményeiben lényegesen kisebb a más levélminta-gyűjteményekből, népszerű *ars dictandi*kiből átvett szövegek aránya, és a gyűjtemények közti szövegegyezések aránya is csekély. (52.) Vannak egyezések (elsősorban az I. és a III. gyűjtemény között: 217–218, 575; 224, 603), de ezek sokkal kisebb mértékűek, mint arra számíthatnánk. Ennek figyelembevételével különös jelentősége van annak, hogy már a legkorábbi gyűjtemény is tartalmaz néhány átvételt, ráadásul elsősorban humanista szerzők leveleiből. Ezeket a stílusosan is fontos mintákat gyakran a szerkesztő is kiemeli az „Elegancie” címadással. A két legfontosabb szerző ebben a tekintetben Enea Silvio Piccolomini és Franciscus Niger: Piccolominitól 12,⁶ Nigertől 6, Albrecht von Eyb *Margarita poetica*jából pedig egy levélminta származtatható. Egyik forrás felbukkanása sem meglepő: Piccolomini levelezése nyomtatásban közkézen forgott (és természetesen köztudott lehetett szoros kapcsolata Zrednai Jánossal, majd Hunyadi Mátyással is),⁷ Franciscus Niger *Modus epistolandi*ja pedig 1487 körül lett kiadva először (Nürnberg, Creussner, 1487?, GW M24930), és azt követően harminchat őnyomatványkiadása jelent meg csak 1500-ig, szerzője saját bevallása szerint Magyarországon is tanított (Vácott, Báthory Miklósnál), könyvét az egyetemi oktatásban is széles körben használták.⁸ A Molnár Antal által megállapított források körét kiegészíthetjük még egy levélgyűjteménnyel, Gian Maria Filelfo *Novum epistolarium*ával, amelyből az I. 178 békéltető, az I. 179 szerelmi és az I. 180 híradó megszólításai származnak.⁹ A ferences kompilátor – ahogy az eredeti szerző is – természetesen feljegyzi a szinonimák fölé, hogy „amatoria honesta”, nehogy az olvasó rosszra gondolhasson. Feltűnő, hogy a gyöngyösi ferences könyvtárban ez a Filelfo-kötet is megvan (Bologna, 1489, GW M33078) a Niger-kötet melletti jelzeten (Inc. 69, koll. 3.). Ezek az átvételek is arra a tényre mutatnak rá, hogy a késő középkori koldulórendi retorikai műveltségben Magyarországon nem érzékelték konfliktust a skolasztikus hagyomány és a humanista irodalmi törekvések között: a

6 Ezt egygyel ki is egészíthetjük: az I, 177 312) Piccolomini 1444. jún. 25-i levelének zárlatából származik. Lásd Eneas Silvius PICCOLOMINI, *Der Briefwechsel*, szerk. Rudolf WOLKAN (Bécs: Holder, 1909), I/1, 343.

7 Enea Silvio Piccolomini leveleiből *Epistolae familiares* címen keletkezett egy levélminta-gyűjtemény, amely kilenc alkalommal jelent meg a 15. században 1476-tól kezdve (első kiadás: Leuven, 1476 körül, GW M33703).

8 EKLER Péter, szerk., „*Margarita poetica*.” *A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2011); Kiss Farkas Gábor, „Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis drama”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 265–281; KEDVEK Veronika, „Egy bártfai diák a krakkói egyetemen 1498–99-ben”, *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 253–260. Niger *Modus epistolandi*ja megvan a gyöngyösi ferences könyvtárban (Vence, 1490; Inc. 70/koll. 4).

9 „Ne sis mihi iratus. Redi in viam pacis...”; „Ego te plurimum amo. Cupio ut me mutuo ames...”; „Maximus fit in Turcos apparatus...”. Giovanni Maria FILELFO, *Epistolare elegantissimum* (Basel: Amerbach, 1486), 40, 44, 45. (GW M 33071)

humanista latinság könnyen átkerült a pragmatikus írásbeliségbe, mivel nem kapcsolódott hozzá semmilyen ideológiai töltet.

A második kódex (OSZK, Oct. Lat. 775.) arról tanúskodik, hogy 1532–1535 között egy egységes formuláriumgyűjteményt próbáltak előállítani a magyarországi rendtartományban. Ez a legjelentősebb terjedelmű levélgűjtemény, összesen 508 szövegegységgel. A több forrásból összegyűjtött dokumentumok át vannak datálva, anonimizálva vannak, vagy bizonyosan fiktív magyarországi helynevekkel vannak ellátva (69), így ez a tendencia egyfajta szerkesztői tudatosságot tükröz. Példa erre az I. kódexben az atyai (*Šarengrad*) káptalanra (ilyen 1495-ben, 1499-ben vagy 1511-ben volt) szóló meghívó az ozorai custosnak, amelyet a II. kódex helynevek nélkül közöl, és 1534-re datál. (230, 493.) Az összemásolt és jelentős részben anonimizált vagy fiktivizált dokumentumok ebben a kódexben kronológiai rendben szerepelnek 1532 és 1535 közé datálva, így Molnár joggal következtet arra, hogy a kódex kompilációja ekkor történhetett. (70.) A kódex beosztása is tudatos kompozícióra utal, amennyiben a kompilátor által azonos műfajúnak ítélt levelek, dokumentumtípusok egymás mellett szerepelnek, és ezeket 22 egymástól elkülönülő fejezet alá osztotta. (67–68.) Molnár Antal meggyőzően azonosítja a kompilátor lehetséges személyét is: a dokumentumok nem anonimizált helynevei jelentős részben a Dél-Dunántúlhoz, illetve a Partium vidékéhez kötődnek, és ezek közül is kiemelkedik Ozora a maga 18, Kusaly és Bánya pedig 5, illetve 7 említésével. A levélminták azonosítható címzettjei közül Balatinci Miklós a legjelentősebb, akihez 11 levél szól, és ő a szerzője egy levéltöredéknek és egy levélnek is. Mivel Balatinci 1531–1533 között Ozora custos volt, 1533–1535 között pedig Ozora gárdiánja, 1535-től Bánya custos, egyetérthetünk Molnár Antallal, hogy Balatinci Miklós a legvalószínűbb jelölt a kompilátor személyére. (72.)

A harmadik kötet (566–647) a gyöngyösi ferences könyvtár Cod. med. 3. jelzetű kódexe, amely Molnár szerint a formuláriumok közül a legjelentősebb gyűjtemény. Erről az eddig alig említett kötetről meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarországi ferences rendtörténet egyik legfontosabb forrása az 1450–1523 közti hét évtizedre. Elemzése nyomán bizonyosnak mondható, hogy 1517 és 1523 között kompilálták a kötetet a budai Szent János-kolostorban, a rendi provincia központjában. (76; a datálást kiegészíthetné a vízjelek elemzése.) A források közül itt volt szükség a legnagyobb filológiai munkára a gyöngyösi kódex szövegegységeinek azonosításánál. A herkulesi munka nyomán (77–80) kibontakoztak az 1517 körül összemásolt kódex fő szövegegységei, amelyek nagyrészt ferences regulamagyarázatokból, a magyar rendtartomány alkotmányából és ferences jogi források gyűjteményéből állnak össze. Az összeállítást Molnár összekapcsolja Bonifazio da Ceva rendi tevékenységével, akinek magyar kapcsolatai egyébként is ismertek Gosztonyi János győri püspök révén. Molnár érdeme, hogy itt felhívja a figyelmet da Ceva eddig a magyar szakirodalomban negligált életrajzára, miszerint apródként szolgált Mátyás seregében, és ifjúkorában több törököt is megölt – ez megmagyarázhatja azt a kedvező fogadtatást, amiben Gosztonyi és Várdai Balázs részesült körében. A coletánus és az obszerváns ferences irány közötti manőverezés filológiai elkülönítése (86–87) a kéziratban valódi bravúr csakúgy, mint a kéziratban olvasható ferences krónikaváltozat filológiai kritikája. (93–94.) Molnár kimutatja, hogy az itt található szöveg nem a korábról ismert (általában Szalkai Balázsnak és folytatóinak tulajdonított) krónika egy változata, hanem egy önálló kompiláció több forrás bevonásával, amely beilleszti a nemzetközi rendtörténetbe a magyar rendtartomány eseményeit, és elhagyja a csak magyar olvasó számára érthető részeket (nevek etimológiája, a „csesi barát

tok” említése). Ennek az új krónikának a szerzője stílusában és műveltségében, jogi jártasságában is különbözik a Toldy által kiadott krónikaváltozat alkotójától, és más egyházpolitikai tendenciát képvisel: például kiemeli Laskai Osvát szerepét abban, hogy 1500 körül az obszervánsok rendjük számára hátrányosnak ítélték meg a konventuális ferencesekkel való újraegyesülést. (101.) Ez a szerző újrírta a korábbi események történetét más stílusban, majd 1501-től 1521-ig önállóan írta meg a rendtörténet, tehát ekörül készülhetett ez a változat, amelyet később egy másik obszerváns szerzetes egészített ki 1533-ig. (103.) A gyöngyösi kódex levélgyűjteménye csak kiegészítése az egybekötött nyomtatott ferences rendi szabálygyűjteményekben (*Firmamenta, Monumenta ordinis; Speculum minorum*) közölt leveleknek, de így is összesen 140 szövegegységet számlál, amelyből – néhány exhortációt elhagyva – 133-at közöl a kötet. Ezek között találunk kisebb retorikai remekműveket is, mint például a 114. számú vigasztaló levelet. A datálható levelek kettő kivételével 1501 és 1514 között keletkeztek, és a rend hazai és itáliai felső vezetésétől származnak, amiből egyértelmű, hogy a gyöngyösi kötet az obszervánsok magyarországi vikáriusának segédkönyve volt (106–107), és ez elvezeti ahhoz a felfedezéshez Molnárt, hogy a kötet összeállítójaként Dereszlényi Albertet, a magyar obszervánsok vikáriusát, majd provinciálisát határozza meg (108), amit azzal is alátámaszt, hogy a kódex A scriptorának írásképét három Dereszlényi által kiállított saját kezű oklevél írásával azonosítja. (109.) Egyetérthetünk Molnárral, ez a kódex a kötet legjelentősebb felfedezése, hiszen a magyar obszerváns provincia kormányzásához önállóan kompilált segédkönyvet azonosított ebben az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott kéziratban.

A negyedik kötet, az általam is vizsgált Oct. Lat. 1220. az Országos Széchényi Könyvtárban Nádasdi Bálint ferences szerzetes omniáriuma a 16. század közepéről. Ebben az esetben – véleményem szerint helyesen – csak azokat a leveleket adta ki Molnár, amelyek lényegesen eltérnek, vagy függetlenek a nemzetközi humanista irodalomban elterjedt levélminta-gyűjteményektől, mint amilyen Franciscus Pescennius Nigeré vagy Erasmusé. Elemzése megerősíti, hogy egy szellemileg önálló és rendkívül művelt kompilátorról beszélhetünk Nádasdi Bálint esetében, akinek a munkássága különleges betekintést nyújt az 1550-es és 1560-as évek magyarországi ferences miliójébe, hiszen nagy tudatossággal próbálta applikálni a Párizsban megszerzett műveltségét, és a Franciaországból hozott, több mint 30 kötetes könyvtárának tanulságait saját ferences környezete számára.¹⁰ Kutatásai megerősítik, hogy Nádasdi és a kortárs magyar ferencesek szellemi tájékozódása alaptalanná teszi a korábbi szakirodalom által megfogalmazott sommás ítéleteket a Mohács utáni ferences kultúráról.¹¹ Ennek köszönhetően Nádasdi Bálint egyházi és irodalmi szervező munkájának már világosabban látjuk kontúrjait és jelentőségét, emiatt egyértelmű, hogy mindenképp érdemes lenne a munkát szentbeszédeinek kiadásával folytatni.

10 Erről lásd Molnár művének megjelenése után Farkas Gábor Kiss, „Transmission and Transformation of Knowledge: Valentine Nádasdi’s Miscellany from the University of Paris or the Chances of Christian Kabbalah and Neoplatonism on the Ottoman Frontier”, in *Knowledge Shaping*, szerk. Valentina Lepri 229–250 (Berlin: De Gruyter, 2023), doi: [10.1515/9783111072722-009](https://doi.org/10.1515/9783111072722-009). Tanulmányom publikálása óta Nádasdi Bálint még egy könyvére akadtam: Gyöngyös Ferences Könyvtár, Múz56/1-3. Ebben bejegyzése: „Sum Valentini liber. 1541.”

11 Erre lásd MOLNÁR Antal, „Egy válság anatómiája: Marie-Madeleine de Cevins: *Les franciscains observants hongrois de l’expansion a la débâcle (vers 1450 – vers 1540)*”, *BUKSZ* 20 (2008): 221.

A hatalmas terjedelmű szövegközlés lenyűgöző abból a szempontból is, hogy alig található benne elírás. Talán célszerű lett volna az egyedi írásmódokat [!] vagy [sic!] jelzéssel kiemelni, mert így néhány esetben nehéz eldönteni, hogy sajtóhibával vagy idioszinkratikus írásmóddal van dolgunk: *ocultam* (258), *Bernat* (302), *pretensse* (305), *nunctium* (311), *statustisque* (579), *medacium* (639). Összességében Molnár Antal műve a magyarországi ferences rendtörténet új alapvetését adja az 1450–1560 közötti időszakra vonatkozóan, azonosítja két formulagyűjtemény szerkesztőjét (Balatinci Miklóst és Dereszlényi Albertet), és emellett irodalomtörténeti szempontból is fontos tanulságokat nyújt: a humanista és szerzetesi kultúra közti viszony meghatározásához is új szempontokat kínál, Laskai Osvát életművéhez sem lehet ezentúl Molnár munkája nélkül hozzányúlni, és a Dózsa-parasztháború ideológiájának és irodalmi visszhangjának vizsgálatakor a jövőben aligha lesz megkerülhető.